

У недавно опублікованій книзі спогадів «Рисунки по пам'яті, или Воспоминания отсидента» Семен Глузман, багатолітній політв'язень, розповідає, як він, єврей, заприязнився в таборах з українськими, литовськими та іншими «націоналістичними» дисидентами, а також – із бійцями УПА, які все ще відбували в той час свої 25-літні терміни. І як табірне начальство намагалося роз'єднати їх за національною ознакою, пересварити, нацькувати одного на одного, і як скаженіло, коли це йому не вдавалося. Семен Глузман пише і розмовляє лише по-російськи, але вважає себе українцем. Його «українськість» визначається, зрозуміло, не так паспортом, як лояльністю – певним набором ідей, поглядів, цінностей. У Північній Ірландії його можна було б назвати непрактикуючим католиком. Або й узагалі атеїстом. Але все одно – католицьким. Бо ж конфесія в них, як і мова в нас, – це радше політичний маркер, котрий мало що каже про реальну церковну чи мовну практику, зате дуже багато – про ідентичність.

Якось, гуляючи Музеєм модерного мистецтва в Стокгольмі, я помітив старшу жінку із 12-літньою дівчинкою – можливо, бабусю з онукою, котрі так само неквапно ходили напівпорожніми залами й розмовляли по-російськи. Нічого в тім дивного не було, росіян скрізь багато, лише залізна завіса перешкоджала нам усвідомити значно раніше, що кожен четвертий житель європейського континенту – росіянин. Але в останньому залі я почув раптом, як бабуся, схилившись до скульптури Архипенка, обурено каже онуці: «Что они написали?!.. Какой

же он русский?!.. Он же наш! И Малевич! – вона кинула поглядом далі по залу. – И Эстер!..»

Я не знаю, чи це закордон так впливає на ідентичність моїх співвітчизників, відіграючи, у певному сенсі, роль колективного американського дядечка, а чи це вже сама Україна стає постколоніальною й постмодерною, оминаючи якимсь дивом неприємні проблеми деколонізації та модернізації. Але я знаю, що реальне життя завжди багатше за всі наші схеми, моделі й класифікації. А тому легко можу собі уявити майбутнє, де ідентичність визначатиметься вже не релігією, не мовою й не національною приналежністю, а типом комп'ютерного програмування чи реєстром телепатичного зв'язку.

У таких ситуаціях я завжди згадую іронічного Борхеса, а точніше – вигадану (скоріш за все) ним китайську енциклопедію «Небесна імперія благодатних знань», де всіх тварин поділено на: а) належних Імператорові, б) набальзамованих, в) приручених, г) малюків, д) сирен, е) казкових, ж) окремих собак, и) включених у цю класифікацію, к) що гасають, як очманілі, л) незліченних, м) намальованих щонайтоншим пензлем із верблюдячої шерсті, н) інших, п) котрі розбили квіткову вазу, р) схожих здаля на мух.

Так він пародіює наше намагання все класифікувати, розкласти по шухлядах, вишикувати в ієрархії. «Вочевидь, не існує класифікації світу, яка б не була довільною і проблематичною, – підсумовує він. – Причина вельми проста: ми не знаємо, що таке світ... А проте неможливість збагнути божественну схему світу не відохочує нас від будування наших людських схем, хоч ми й розуміємо, що вони – тимчасові».

Олексій Вертій

НА ШЛЯХАХ УТВЕРДЖЕННЯ НАШОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Україна наполегливо й послідовно йде шляхом утвердження своєї Незалежності. Шлях цей видався досить складним, суперечливим, неоднозначним. Обумовлений він як історично-соціальними закономірностями, так і невдачами, поразками, нерівномірністю виявів національної свідомості різними верствами і прошарками українського суспільства, а звідси і неоднаковою їхньою дієвістю та наступальністю в пошуках форм і способів цього утвердження. Саме тому діалектика національного поступу нині характеризується то всенародним поривом до свободи і волі (згадаймо тут події часу «Акту проголошення незалежності України» та

Помаранчевої революції), то зневірою в собі, розчаруваннями в ідеалах, власних і загальнонаціональних, у провідниках нації, породжених духовним занепадом, відсутністю чітких визначень і спрямувань у становленні та розвитку вже незалежної України. І то цілком закономірно, адже одноплосинним, однолінійним, у всьому безумовно правильним наше поступування й не може бути, тим паче після століть колоніального становища України в складі Російської та Австро-Угорської імперій, боярської Румунії, після польського панування та затяжної бездержавності нації. Відтак проблеми, породжені здобуттям Незалежності, – свідчення

пробудження нації у всіх сферах її життя, свідчення того, що вона встає з колін, випростовується на повен зріст, повертається до первнів свого поступування, віднаходить у собі потребу й сили простувати вперед. Однією з умов цих змін є *самоздійснення нації на своїх природних підставах*.

Сутність такого самоздійснення, на наше переконання, полягає: 1) у визначенні змісту та призначенні національної ідеї як найвищої цінності на сучасному ступені нашого державотворення, 2) в усвідомленні її найширшими верствами українського суспільства як мети, смислу і цінності життя, як життєвої позиції кожного українця зокрема й усіх загалом у розв'язанні проблем національного будівництва, поставлених часом, а відтак і 3) розбудови держави на підставах націократії як таких, що найбільш повно відповідають природі українського суспільства та національного характеру і світогляду українського народу, сформованих упродовж тисячоліть вітчизняної історії. Щоб успішно розв'язати ці проблеми, необхідно насамперед глибоко та всебічно осмислити сучасний стан їх історико-теоретичних розробок, природу, першовитоки, зміст та особливості практичного здійснення української ідеї, ідеології та практики націократії і проблем, із ними пов'язаних, у повсякденному житті українського суспільства.

Далі зробимо *стислий огляд та відмітимо підсумки напрацьованого нашими попередниками* в цій справі. У першу чергу зазначимо: пошуки відповідей на зловоденні питання сучасного українського націєтворення зумовили необхідність пізнання історії формування, становлення та розвитку української національної ідеї як суспільно-політичної і духовної цінності, як світоглядної та ідеологічної основи самоздійснення нації на її ж підставах. Одне за одним з'являються видання творів Д. Донцова, Ю. Липи, О. Бочковського, Олега Ольжича, М. Міхновського, С. Пегляури, М. Сціборського, інших видатних українських націоналогів. Наукове товариство імені В'ячеслава Липинського спільно з видавництвом «Смолоскип» започаткувало серію видань «Політичні ідеології», в якій знайомить своїх читачів з основними спрямуваннями світової політичної думки та відповідними політичними ідеологіями (див. [1; 10–12; 15–18; 22]). У них зроблено глибокий аналіз історичних, соціальних, психологічних, ідейних та політичних первнів національної свідомості різних верств і прошарків українського суспільства на різних ступенях його історичного становлення й розвитку. Разом із тим ідеологи українського націоналізму особливу увагу приділяли і приділяють змістові, основним завданням, формуванню методів, засобів та способів цього становлення і розвитку в повсякденному

житті нації. Так, І. Франко, П. Грабовський, Т. Зіньківський, М. Міхновський, М. Грушевський, Ю. Вассиян, Д. Донцов та інші теоретики української нації постійно наголошують на питоми українському характері цього змісту, цих завдань, методів та способів здійснення. Ось кілька прикладів:

1. «Європейство на ґрунті українському, – то нехай буде написано на нашому стягові. Кожна народність має дорости до загальнопросвітнього рівня або загинути безслідно. Вибираймо одно! Хочете жити, то не згнівайте самохіть! Перейміться вищими ідеалами часу і несіть їх до люду, освітіть його розум, підніміть його добробут, прямуйте до вироблення волі» [5, с. 47], – писав П. Грабовський у «Листі до української молоді».

2. «Для нації, що мусить вести боротьбу аж до перемоги, – не може бути пізнання власної минувшини самоціллю, заспокоєнням чисто теоретичного зацікавлення, але першим із необхідних творчих засобів, бо справа йде про *продовжування* життя, а не про погляд на завершену історію» [2, с. 76], – так визначив одну з підстав націоналізму Ю. Вассиян.

3. «Головна причина нещастя нашої нації – брак націоналізму серед широкого загалу її <...>. Націоналізм єднав, координував сили, гнав до боротьби, запалював фанатизмом пригноблені нації в їх боротьбі за свободу» [15, с. 228], – стверджував М. Міхновський.

4. «Народ без традицій не живе, а животіє. Коли втрачає свої, йому вбивають у голову чужі, бо не може жити ніяка людська збірнота без певних правил і наказів. Традиції – це панцир, який хоронить збірноту від ворожих ударів, немов тіло вояка, що не дає йому охляти. Прив'язання до мови, віри, звичаїв, до ідеалів предків, їх моральних, релігійних, політичних, екологічних і соціальних догм, вистражданих і викутих в огні змагань і переказаних прадидами в нукамі, – це прив'язання є фундаментом нації» [10, с. 28–28], – застерігав нас Д. Донцов.

На ґрунті національних звичаїв, їх розвитку нація формує культурно-освітні та виховні утворення, організовує соціально-політичне, економічне та історичне життя. Відтак воно вбирає в себе досвід віків, її теперішнє і майбутнє. Змістом усієї ідеологічної, культурно-освітньої та виховної роботи в такому разі маємо не «загублену українську людину» [28], а спадкоємця князя Святослава, Українського Козацтва, Т. Шевченка, Українських Січових Стрільців, Героїв Крут, С. Бандери, В. Стуса, В. Чорновола, національно свідомих особистостей із їхнім дієвим, войовничим сприйняттям і розумінням життя, свого призначення і самовизначення в ньому. На основі співвіднесення себе і свого часу з історичними та духовними цінностями нації формується й інша цінність, а саме –

потреба в ненастанному творенні нації, особистій участі в цьому творенні. До того ж творення Ю. Вассиян визначає за принципом «не нищенням будувати, а будівництвом нищити», тобто як рух по висхідній, який і забезпечує розвиток звичаїв у просторі й часі, включення в цей розвиток усе ширшого й ширшого кола осіб, «піднесення ступеня культурного й соціального пристосування поодиноких частин нації в цілях широкої їх самодіяльності» [2, с. 80], звідси і постійне оновлення національного змісту цих звичаїв, цього поступування.

Філософський, психологічний, моральний, історично-соціальний, ідейний та геополітичний зміст національних цінностей, отже, й української національної ідеї загалом чітко окреслює Д. Донцов, насамперед у таких працях, як «Сучасне політичне положення нації і наші завдання», «Підстави нашої політики», «Дух нашої давнини», «Націоналізм». Серед таких цінностей виокремимо в першу чергу *героїзм, волю до влади, шляхетність, мудрість, мужність* і т. ін. За цим Д. Донцов наголошує, що сама «ніжність», сама поверхова «наскість», любов до свого ще не забезпечать перемоги. Задля її досягнення, підкреслює він, потрібне щось інше. Це «щось інше» Д. Донцов визначає як *«інстинкт панування, влади, бажання накинути себе ворожій думці й світові, вести за собою, уряджувати життя, хоч би й силою»* [11, с. 396], адже потяг, самоспонування до примусу властиві будь-якій великій ідеї, дають їй справжнє і непереможне життя. *Підпорядковувати собі оточення, послідовно й цілковито заперечуючи чужі ідеї, принести свою ідею як ідею нового порядку* – ось ті національні цінності, які, на тверде переконання Д. Донцова, мають визначати сутність нашого національного ества й національного поступу, характер нашого ставлення до наших сусідів, до всього, що оточує нас, сутність української національної ідеї. Вони б мали стати ґрунтом для формування нової української провідної верстви, але жовтневий переворот і колоніальне становище України в советській імперії не дали змоги зробити це, унеможливили подолання комплексу національної меншовартості, вторинності, не дали змоги позбутися наших вад. Отож, згаяне в минулому маємо надолужити тепер.

Винятково важливі підстави самоздійснення нації на своїй природній основі окреслено в «Українській націології» О. Гриніва, поки що єдиній узагальнюючій праці з історії вчень про українську націю [6; 7]. Зробивши аналіз націологічних поглядів від «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона до відродження української держави наприкінці ХХ ст., автор переконливо довів: попри всі заборони і переслідування, бездержавність української нації, зародження, становлення і розвиток вітчизня-

ної націологічної думки мали багатовекторний характер і були спрямовані на самоутвердження нації на своїх природних підставах. Скажімо, Т. Шевченко, В. Подолинський, О. Потебня, Т. Зіньківський послідовно вказували на винародовлення нації в умовах її бездержавності. Тому вони не лише обґрунтували національну окремішність українців, а й гостро поставили питання про єдність усіх соціальних верств українського суспільства, про рішучий виступ проти окупаційних режимів за утвердження своїх національних прав і свобод у всіх сферах національного життя. І. Франко також не уявляв розвитку національного життя «поза рамами нації» і лише на національному ґрунті мислив процес творення з великої маси українського народу справді великої української нації.

У цьому зв'язку привертають до себе увагу дослідника й ідеї М. Грушевського, С. Бандери, Я. Стецька, І. Дзюби, Л. Силенка, В. Мороза, Є. Маланюка, І. Лисяка-Рудницького, інших учених, публіцистів, громадських діячів. Знову ж таки О. Гринів підкреслює, що всі вони мислили поступування як повнокровний вияв і всебічне становлення родинних, ідейних, соціальних, політичних і т. ін. цінностей, витворених українським народом упродовж віків, утвердження їх як цінностей загальнолюдського значення. О. Гринів наводить досить слушні міркування В. Мороза про призначення національних звичаїв у цій боротьбі й наголошує, що претензії на створення нових, тобто советських традицій, він уважав таким же безглуздом, як і «культурну революцію», адже прискорити їх визрівання ніяк неможливо, бо ж звичаї визрівають і створюються самі по собі впродовж віків. Усяке ж революційне втручання в хід визрівання і становлення є руйнівним [7, с. 156]. Само собою зрозуміло: це стосується не лише звичаїв культури, а й звичаїв історичного, соціального, політичного і т. ін. національного життя, на підставі яких і має відбуватися національне відродження в сучасній Україні.

Відірваність на чужоземні впливи, повне заперечення права чужинців панувати на українській землі – ще одна з визначальних тез ідеології українського націоналізму, на якій наголошує О. Гринів, досліджуючи історію становлення націологічних поглядів та української національної ідеї в працях названих вище та інших націологів. Як тут не звернутися до «Самостійної України» М. Міхновського. «Коли в української держави відібрано бути державою, то поодинокі члени колишньої республіки позбулися усіх елементарних політичних прав людини. Колишній український республіканець має менше прав, ніж нинішній найостанніший московський наймит. Правительство чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки, наче в завойованій

свіжо країні! Висмоктує останні сили, висмикує ліпших борців, здирає останній гріш з бідного народу. Урядовці з чужинців обсіли Україну і зневажають той люд, на кошт якого годуються. Непокірливі тубільці погорджуються невимовно, а небезпечні з них засилаються на Сибір» [15, с. 44], – застерігав М. Міхновський своїх і наших сучасників. Глибоко й усебічно розкрили колоніальний характер політики російського царизму та московського комуністичного більшовизму І. Дзюба, П. Штепа, А. Лук'яненко [8; 30; 13]. У їхніх працях на основі численних фактів вітчизняної історії, архівних даних, власного життєвого досвіду гостро поставлено питання про незалежність України як єдину можливість повноцінного розвитку і становлення української нації і держави на своїх природних підставах. Разом з іншими ученими, політиками, громадськими діячами вони заклали основи формування змісту української національної ідеї на новому витку української історії.

Відтак повернемося до з'ясування природи, першовитоків та змісту національних історичних, соціальних, ідейних, духовних, політичних і т. ін. цінностей, які визначають зміст та особливості української національної ідеї загалом як однієї з найголовніших підстав самоздійснення нації на своїй природній основі. Обставини, які викликають необхідність цього з'ясування, досить точно схарактеризували учасники організованого свого часу часописом «Визвольний шлях» засідання Українського клубу на цю тему С. Шкаровський та А. Волошин [24, с. 280–283]. Це, насамперед, заміна українських цінностей неукраїнськими: релігійних уявлень і переконань наших далеких пращурів – християнством, іншими, зовсім чужими нам, неприродними для нас течіями, сектами, рухами; наших поетичних звичаїв та обрядів – різного роду східними календарями, гороскопами, насаджуванням усього супротивного нашій національній моралі й духовності загалом; визнаних у всьому світі українських народних дум і пісень, «Кобзаря» Т. Шевченка – Біблією, на сторінках якої немає жодної згадки про українські цінності, про Україну; звичаїв націо-кратії – плодженням незчисленних партій, які є не виявом демократії, а прикриттям чужих намірів грошовитих чужинців захопити владу в Україні у свої руки, встановити в країні деспотичний режим і обернути народ у бидло, слухняного раба; козацьке вільнолюбство, український патріотизм – космополітизм і т. ін. Пора б давно усвідомити: на цьому ґрунті ніколи не сформуємо національну свідомість, не побудуємо українську національну державу, бо ж лише вважаємо себе патріотами. Тож відродити бодай частково втрачене відчуття і розуміння природи, першовитоків та змісту національних цінностей – одне з найго-

ловніших наших сьогочасних завдань. Щоб їх відродити, їх необхідно знати.

Коли ж узяти для цього за основу з'ясування природи, скажімо, національного світогляду та характеру українців ставлення людини до світу, то воно, це відношення, в нас характеризується винятковим ліризмом, емоційністю, вишуканістю та благородством, високим рівнем естетизму та поетичного сприйняття усього, що є навколо.

*Ой усі поля Самарські погоріли
Та вже й почорніли,
А тільки не згоріло три терни
дрібненьких,
Три байраки зелененьких;
А тим-же вони не згоріли,
Що коло себе трьох гостей іміли.
А яких-же то трьох гостей?
Три братіки рідненьких,
Голубоньків сивеньких,
На рани смертенні посічені й порубані,
Ще й постріляні [23, с. 143], –*

виспівує кобзар думу «Про трьох братів самарських». Справді-бо, на тлі безмежного степового простору та згарищ на ньому зосередження уваги на незгорілих «трьох тернах дрібненьких» та знемагаючих від смертельних ран у них трьох «братіках рідненьких» викликає суперечливо-драматичні почуття. Верх серед них беруть відчуття величності, захоплення жагою життя, силою і незламністю духа «голубоньків сивеньких». Оця єдність етичного й естетичного, ліричного та епічного початків виступає в думі уособленням своєрідності українського національного характеру, національного світосприйняття, світовідчуття, світорозуміння, світовираження і світоутвердження, тими національними цінностями, які й пояснюють природу української національної ідеї, ідеї героїчного чину, природу духовного життя нації та основи її самоздійснення. Саме тому степ у думі не є чимось відстороненим щодо оспівуваних у ній героїв, виконавця і слухача. Він сприймається ними не лише як суто зовнішні вияви, а й як спосіб вияву, форма існування української душі, їх внутрішнього світу і ества загалом.

Поетичне світосприйняття, естетизм побуту українців виформували вишуканість та благородство духовного світу наших далеких предків і сучасників, увагу та повагу до людської особистості, лагідність, високу культуру взаємин у громаді та суспільстві в цілому, культ материнського початку, замилювання красою, її високе поцінування в духовному світі, у повсякденному побуті, в способі мислення, громадських і особистих взаєминах, у цілому укладі життя нації. Узвичаєне звертання на «Ви» до старших себе, називання їх на «Ви» у формі однини («мати казали», «батько просили»,

«дядина розпитували», «баба Наталка прихотили») у нас завжди було виявом не рабської покори, а свідченням поваги до життєвого досвіду старших, пошанування їхнього віку, визнання прожитого і пережитого ними як школи життєвої мудрості для молодих поколінь. Це була незрима, але завжди сильна й відчутна основа духовної єдності членів сім'ї, злагоди в суспільстві. Будь-які спроби нехтування цими морально-звичаєвими цінностями в нас знаходили опір, різке заперечення, осуд, контролювалися народним правництвом, адже їх утрата вела до розкладу і руйнації віками вироблених психологічних, звичаєвих, естетичних, зрештою, ідейних основ духовного та історично-соціального поступу нації.

На жаль, у психологічній літературі ліризм, емоційність поетичного світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння, світовираження, світоутвердження та українського національного характеру потрактовуються вузько й одноплщинно. Скажімо, М. Шлемкевич вважає, що українська людина внаслідок такого її психічного складу топиться в настроєво-почувальному морі, в його безмежності, «пливе за водою» [29, с. 104, 109]. На його думку, «світоглядіві зусилля, наші мислі зреклися ясності й виразності, логіки, дисципліни розуму. Вони запрягнули діяти емоціонально, зворушувати. Так світогляд котився вниз, і докотився до агітки... [28, с. 112], а українська людина стала «загубленою людиною». Не відмовляючи М. Шлемкевичу певної долі правди в розумінні ним природи взаємозв'язків українців зі світом, коли йдеться про українську «розспіваність», задивленість у красу власної душі, танення у власних настроях, усе ж таки не слід забувати й про те, що в природі емоційності закладені й інші її якості. Йдеться, насамперед, про тонке відчуття краси, вишуканість та благородство, які не можуть уживатися з потворністю, грубошкірістю, голим практицизмом, нестримною та безмірною жадобою матеріального збагачення і т. ін. Діалектична єдність цих суперечностей викликає до життя потребу в обороні краси, вишуканості та благородства, в боротьбі з усім тим, що стає на перешкоді їх природного самовияву і самоздійснення, нетерпимість до найменших проявів зла і потворності. Тоді оті «розспіваність», емоційність та ліризм стають організуючою силою, виводять мільйони на лінію вогню. Цим слід пояснювати природу дієвості найширших верств українського суспільства, їх участь у національно-визвольних змаганнях під проводом Б. Хмельницького, М. Кривоноса, С. Петлюри, С. Бандери та інших провідників нації, у Всеукраїнському повстанні 2004 року.

З'ясовуючи природу українських національних цінностей, які визначають зміст української національної ідеї, отже, й підстави са-

моздійснення нації на своїй природній основі, слід взяти до уваги й психологічні основи та філософію трудової моралі українців. Така особливість нашої національної вдачі, як працелюбність, має своїм змістом ідею змістовності життя, добробуту та достатку, злагоди в сім'ї та громаді, духовного росту особистості. Праця для українця – також вияв краси, сутність якої – в насолоді самим процесом творення матеріальних і соціальних благ, у сприйнятті світу очима, душею і розумом Творця. Пригадаймо, наприклад, «Зачаровану Десну» О. Довженка. «До чого ж гарно й весело було в нашому городі! Ото як вийти з сіней та подивитись навколо – геть чисто все зелене та буйне. А сад було як зацвіте весною! А що робилось на початку літа – огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, укропу, моркви! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати.

– Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізрастало. Коли вилізає саме з землі всяка росиночка, ото мені радість, – любила проказувати вона» [9, с. 39], – так закарбував митець у народну пам'ять велику поезію землеробства, культивовану, зокрема, жіноцтвом.

Здається, ми ще й досі не осмислили філософію нашої національної трудової моралі у всій глибинності та багатогранності її взаємозв'язків із прадавніми і значно пізнішими шарами світогляду українського народу, з розумінням завдань сучасності та особливостями нашого поступування. «Дух нашої давнини», за Д. Донцовим, – джерело наших традицій. Саме дух українського працелюбства, його краси, його трудова мораль і філософія можуть і повинні стати одним із джерел становлення національної особистості кожного українця, передвборних програм кожного кандидата в депутати, коли він справді народний, програм і повсякденної діяльності українських президентів та українських урядів. Чому? А тому, як уже говорилося, що праця поєднала в собі соціальний, морально-звичаєвий, естетичний тощо зміст. Вона формує в людини вимогливість до себе й інших, не прощає недбалості, поверховості та безвідповідальності. У її розумінні та поцінуванні, у ставленні до неї не лише розкривається, а й створюється особистість. Вона гуртує роди, спадкоємно від покоління до покоління передаючи досвід успішного розв'язання економічних, соціальних, духовних, політичних, історичних тощо проблем, висуває з їх числа провідників нації, формує її провідну верству. Діяльність цієї верстви ґрунтується не на обіцянках, не на політичній демагогії, не на кар'єризмі за будь-яку ціну і в будь-який спосіб, не на політичному шарлатанстві, як то є нині в нас, а на глибочому

знанні економічних законів, на успадкованому від поколінь життєвому досвіді, природному зв'язку з народними масами, бо ж така верства і є суттю цих мас, вийшла з них, ними породжена. Саме такі роди – Острозькі, Хмельницькі, Смирненки, Харитоненки, Терещенки, Лисенки-Старицькі-Черняхівські, Драгоманови-Косачі, Кандиби, Тимошенки, Гончарі та ін. – в Україні формували економічні, політичні, соціальні, історичні та духовні звичаї, на яких ґрунтувалося українське державотворення. Саме вони цементували націю і вели її до переможного завершення усієї нашої багатовікової боротьби – здобуття Незалежності. Звідси й загальний принцип націократії: *державна вище класів і партій!* «Державний устрій націоналізм будує на авторитеті влади й організованій на органічному принципі участі в державному керівництві працюючих верств Української Нації. Підкреслюємо – *працюючих верств*, бо націоналістична ідеологія (цілком далека як від соціалістичної демагогії, так і від протисупільної реакційності клерикально-гетьманського «консерватизму») зумовлює *рівність* у громадських правах й *участь* у державній кермі насамперед *обов'язком* громадянина та його працею на користь нації та держави. *Тільки творчі, продукуючі соціальні складники нації – вважає націоналізм управненими й гідними до керми державою*» [22, с. 74–75], – говорить із цього приводу М. Сціборський. Далі він наголошує: «З цих власне складників творитиметься *справжня провідна верства*. Натомість соціальним хижакам, суспільним неробам, шкідникам і політичним «отаманам» – націоналізм відмовляє не тільки права на керівництво, але й самої рачії існування» [22, с. 74–75]. Така ось природа і філософія трудової моралі українців, ось так вона формувала зміст української національної ідеї, соціальні та ідейні підстави нашого державотворення. Ми зобов'язані подолати зневіру і розпач, зробити все для того, щоб вона, тобто трудова мораль, на повну силу запрацювала на наше сьогодення.

Одвічна прив'язаність українця до землі, хліборобський уклад нашого життя, його межовість (поле, засіяне житом і пшеницею, мирна праця – степ, що криє в собі загрозу нападу ворогів, готовність до оборони; зануреність у свій світ – жадоба діяння, войовничість; лагідність, спокій – вибуховість, непримиренність, наступальність і т. ін.) заклали в основу української духовності, як говорив Олег Ольжич, мужне й активне сприйняття життя. Землю – джерело достатку, працю на ній потрібно боронити. Тому-то плуг і меч стали одними з українських символів, визначили виразні і бойові спонукання. «Войовничість в українській свідомості творить невід'ємну рису й одну з основ національного світогляду, яка давала

народові міць і певність себе на своєму історичному шляху» [17, с. 249], – підсумовує Олег Ольжич свої міркування про природу українського національного характеру та світогляду, отже, й української національної ідеї. Оцю тисячолітню прив'язаність до землі, рідного краю І. Франко, Олег Ольжич, В. Петров, Д. Донцов, С. Плачинда, інші наші видатні мислителі, вчені, публіцисти бачили в основі всього укладу нашого національного життя від найдавніших часів до сьогодення [26, с. 162–193; 18; 10; 21]. Цим вони пояснювали і пояснюють працелюбність, високий рівень моральності та здоровий лад політичного і соціального життя нації. Не випадково Р. Кухарук, А. Волошин, Г. Мусієнко [24, с. 280–283] на засіданні згаданого вище Українського клубу тричі виокремили *землю* як одну з найважливіших національних цінностей. Ми зобов'язані зробити все, щоб такою вона входила в повсякденну свідомість кожного українця, щоб таке ставлення до неї формувалося у повсякденній праці, на заняттях у загальноосвітній і вищій школі, на радіо й телебаченні, на сторінках періодичних видань, в урядових і президентських колах, на сесіях рад усіх рівнів і т. ін. Коли ж сьогодні маємо ідейні, духовні та політичні потрясіння в нашому суспільстві, повинні зрозуміти: то – наслідок того, що замість притягти до кримінальної відповідальності і судити «націовідступників», допускаємо їх до керма держави. Вони ж свідомо руйнують наші звичаї, наш національний характер, знищують нашу національну духовність, нашу національну свідомість, зазіхають на нашу землю, як окупанти, господарюють на ній; то – наслідок втрати зв'язку поколінь із землею своїх батьків, дідів і прадідів; то – наслідок нехтування звичаями історичного, суспільного, політичного та духовного життя нації, відходу від них і, як уже говорилося, заміни їх іншими, супротивними нашій національній природі, цінностями.

На згаданих вище підставах формувалися й інші соціальні та політичні цінності української нації. Народоправство – одна з них. «Віча мали. І що вирішено Вічем, так і було, а чого не вирішено – не повинно бути» [3, с. 62], – читаємо у «Велесовій книзі». Народне віче – Козацька Рада – Майдан. Ось та вісь спадкоємності поколінь, яка завжди формувала й нині має формувати національну свідомість і соціально-політичну дієвість мас, диктатуру націократії як найвищої політичної цінності нашого часу, тієї цінності, яка єдино спроможна утвердити Незалежність України в її економічному, духовному, ідейному та політичному житті. Вільнолюбство, свободолюбивість – основа становлення українського національного характеру та української національної свідомості. Вони ж, у свою чергу, викликають до життя почуття національної честі й гідності, формують дієву, войовничо-

наступальну життєву позицію членів суспільства. Останні ж висуюють зі своїх рядів когорту національних провідників і жорстко контролюють їхню діяльність. Це не є охлократія в прямому чи то будь-якому іншому розумінні. Пригадаймо тут хоча б те саме Всеукраїнське повстання 2004 року проти олігархічного режиму Кучми. Складником дієвого сприйняття життя, наступальності життєвої позиції мільйонів українців стали 1) заперечення і повне неприйняття тогочасної влади, рішуча вимога її відставки, 2) відчуття особистої причетності до творення нової української історії, особиста участь у ньому, 3) сподівання на здійснення рішучих змін і контроль за діями влади та опозиції. Ці чинники сколихнули національне єство кожного українця, його козацьку кров і вільнолюбство, його національну свідомість і підсвідомість, а відтак, і його емоційність, вольовість, жагу свободи і кращого життя. Тоді я був у своєму рідному селі Семенівці Липоводолинського району на Сумщині. Глибинне українське село, завжди зайняте своїм розміреним хліборобським життям, далеким від політичних змагань. Але цього разу воно вирувало саме політичним життям: сільські сходки, мітинги, відрядження земляків до Києва на центральний майдан України – Майдан Незалежності, збір коштів і продуктів для повстанців у столиці. Тоді не одна бабуся-пенсіонерка розв'язувала хустину, виймаючи 5 чи то 10 гривень, додаючи до них літрову банку консервованих огірків чи помідорів, склянку цукру. Скромно. Занадто скромно. Але тут же пояснювала: «Більше не можу. Не маю. Але нехай там буде й моє». І оте «нехай там (тобто в Києві на Майдані Незалежності – О. В.) буде й моє» – найпереконливіше свідчення прагнення бути причетним, нехай і не до кінця усвідомленого отого, що діється «там», я ще сказав би, навіть якоїсь боязні залишитись осторонь того, що діється «там», свідчення спадкоємності та незнищенності козацького духу, ідей свободи і волі в найширших і найглибинніших верствах українського суспільства. Тому-то й сталося так, як сказав Майдан, тобто Усенародне Українське Віче. Відповідальність, звітність влади перед Народним Віче, звичай радитися з ним із найважливіших питань – то ще один спосіб відродження наших прадавніх соціальних, політичних та суспільних загалом цінностей, золоте правило націократії, які й маємо класти в основу історичного, соціального та політичного життя сучасної української нації.

Отож, природа вишуканості та благородства духовного світу українця справді-таки досить часто криється в його «розспіваності», у «задивленості у красу власної душі» та «у таненні у власних настроях», але це зовсім не значить, що українець за таких обставин стає недієвим, безвільним і т. ін. Ті якості української

душі, української вдачі, як і трудова мораль нашого народу, у найвідповідальніші моменти вітчизняної історії еднають націю, підносять найширші й найглибинніші верстви населення до вершин політичного життя, дієво включають їх у це життя, роблять їх основною силою суспільства, формують націю як націю політичну, ставлячи під свій контроль діяльність партій, рухів, урядів, законодавчих органів, провідників нації, президентів тощо. На розвитку та примноженні цих та інших цінностей також мають ґрунтуватися урядові та президентські програми державного будівництва в Україні, уся робота Верховної Ради України, передвиборні програми кандидатів у народні депутати, зрештою, самоздійснення української нації як складника європейської і світової спільноти. Вихід тут один: *повернутися до своїх першнів, розбудувати нову, незалежну Українську державу на своїй природній, національній основі!*

Ідеться, насамперед, про такі історичні, психологічні, морально-світоглядні, соціальні та політичні цінності, сутність яких визначає ідея Роду, Свободи, Волі, Незалежності та Національного Поступу. Чому саме вони? Рід в українській національній свідомості завжди мислився не лише як кровна спорідненість, а й як єдність психологічна, духовна, звичаєва, зрештою – ідейна [14]. Він, як зазначає В. Петров, «включає до свого складу не лише живих, але й померлих і ненароджених. Померлий, відходячи й змінюючись, не відходить зі складу роду, він іде за «новим тілом», але він не стає поза родом... Усе, що існує, існує і діє у відношенні до роду, через рід, в своїй приналежності до роду. Немає взагалі людей, немає тварин, рослин, ріки, вогню, гори. Та або та тварина, ця ріка, цей вогонь належать до даного або іншого роду. До роду належать не лише люди, а й усе з ними зв'язане» [19, с. 274]. Із часом ці уявлення набирали морально-етичного, історичного та соціального змісту. Так постав образ рідної землі, в основі якого психологічний і духовний зв'язок із краєм свого дитинства і юності, зі своїми предками, краєм, де пройшло все життя (чи то якийсь його період) людини, з подіями і явищами, які відбувалися в ньому, з квітами і деревами, звірами, птахами, джерельцями і небом, з людьми, серед яких проходило те життя, які визначили його зміст. В українських же козаків на цих підставах сформувалося ставлення до Запорозької Січі як до Матері, а до Лугу – як до Батька. Батьком для них став і сивочолий Дніпро. Сама ж Україна – то Ненька, для українців вона є уособленням Матері Нації. Так уявлення про Рід набули ідеологічного характеру, зміцнювали єдність поколінь, громади і нації загалом. Комуно-більшовики добре розуміли це, тому й вдавалися до будь-яких, нехай і найжорстокіших заходів, щоб послабити і розірвати ці

зв'язки, знищити цю ідеологію. «Шануй батька свого і матір свою», «Міцна сім'я – міцна держава», – проголошували вони. Та тільки справа доходила до визнання прадавніх, глибинних родинних зв'язків, ідеї Роду як основи поступу нації, ці гасла одразу втрачали свій зміст. Християнська церква оголошувала віру наших предків, отже, й прадавні уявлення про Рід, поганством і повела нещадну війну з ними. Одним зі способів такої боротьби було спотворення поетичної, високоморальної сутності язичницьких уявлень з метою залякування людини, відвернення її від своїх пракоренів і насаджування християнських догм, християнського віровчення загальною. Досліджуючи ці процеси, М. Гальковський зосереджує увагу на особливостях культу предків у давні часи. Особливим, у зв'язку з цим, було ставлення до померлих родичів. Їх шанували, чекали в гості, а після трапези у святкові дні залишали на столі їжу, адже вірили, що вночі вони приходять у хату і їдять. Так із покоління до покоління передавалася повага до Роду, зберігалися його звичаї, обов'язки перед ним, святість взаємин між членами сім'ї і роду загалом, проти чого, як пише дослідник, «ревно озброювався Христолюбєць» [4, с. 73]. Церква поступово, але наполегливо й послідовно витісняла ці звичаї, потрактовуючи їх як потаємний зв'язок зі злими духами, як великий гріх. У наслідок покійні родичі уподібнювались упирам, домовикам та іншій нечистій силі. Колишні поетичні уявлення про Рід, святість у ставленні до нього, добра пам'ять про його членів набирала прямо протилежного змісту: тих, кому виявляли повагу, шанували, тепер стали очорнювати, зрікатися та боятися, а часом і проклинати [4, с. 73–74]. Інститут чернецтва руйнував не лише родинні зв'язки, а й уявлення про сім'ю, ніколи не становив і не становить собою взірця сімейного затишку, поваги до Роду.

Комуно-більшовицька система також усіляко нівелювала родинні зв'язки, замовчувала їх істинну сутність. І ось чому. У метричних книгах про наших дідів, пра-пра-прадідів нерідко значилося – «козак». А такі козаки, отже, вільнолюбиві люди, становили цілі села. То були дбайливі господарі, вони мали добрі, набуті чесною працею, статки, не пішли в советські колгоспи. Саме тому їх закатували у в'язницях, розстріляли, заморили голодом. «Шкура продажная» – такий запис знайшов я в одній із книг Покровської церкви с. Семенівки Гадяцького повіту Полтавської губернії (тепер Липоводолинського району Сумської області) проти Михайла Омеляновича Вертія, одного з рідних братів мого прадіда Андрія. Зроблений він значно пізніше, порівняно з церковним, іншим чорнилом, іншим почерком, очевидно, якимось більшовицьким активістом, а швидше за все – енкаведистом. Той злісний запис ви-

значив усю подальшу долю сім'ї. Як і його сусіда Олексія Тихоновича Вараву, за непокору советській владі прадіда забрали невідь-куди, звідки він уже не повернувся. Сім'я ж Михайла Омеляновича, рятуючись від «найгуманнішої» в світі більшовицької опіки, розпорошилась по світах, утратила зв'язки з родом і зникла у млі тих часів також назавжди [27, лист 3]. Зрозуміло, що вивчати такі родовідні в советських школах, інститутах та університетах суворо заборонялося. Проте ретельно вивчали їх кадебісти, аби тримати усіх нащадків цих родів під своїм недремним оком, вишукуючи в них «антісоветські вивихи». Але й сама держава, знищивши природну основу свого існування, зазнала повного краху і слідом за своїми жертвами також назавжди зійшла з історичної арени, засвідчивши тим повну невідповідність творених і силою насаджуваних більшовиками законів, звичаїв, нової «советської сім'ї» природі людського суспільства, отже, і повну їхню безперспективність, про що й говорив, як зазначалося вище, В. Мороз. Повторювати ці злочини під будь-яким прикриттям, виправдовувати їх, а тим паче класти в основу нашого повсякденного національного буття, не маємо ніякого права, адже то, як показала історія, – шлях у прірву.

Та ми чомусь ніяк не виборсаємося зі свого ще монархічно-московського та советського минулого. Ми зациклилися на критиці минулого. Зрозуміло: дати йому глибоку, усебічну, отже, неупереджену оцінку конче необхідно, адже маємо чітко знати, чого хочемо позбутися, що нам заважає на шляху нашого національного поступу. Однак лише цього недостатньо, щоб здійснити те поступування у всіх виявах – історичного, духовного, соціального, політичного, економічного тощо – національного буття, маємо, за Д. Донцовим, «уряджувати життя, хоч би й силою», на кожному кроці, повсякденно утверджувати своє «європейство на українському ґрунті» (П. Грабовський), бути українською нацією! Для цього ж *маємо розвивати ідеї наших національних світоців у галузі національного будівництва, на цих підставах формувати і здійснювати загальнодержавну програму такого будівництва. Успішно виконати це завдання нація може за умови свободи. Свобода ж – то «притаманна людині специфічна здатність діяти відповідно до своїх цілей та інтересів, які виражають переважно не наявну (вже здійснену), а майбутню, гол. чин. можливу, реальність. У С. таким чином, виявляється унікальна здатність людини як суспільної істоти практично взаємодіяти не тільки з дійсним буттям, а й з буттям можливостей, які внаслідок своєї принципової множинності є об'єктивною передумовою вибору, без якого не може існувати С.» [25, с. 609], – так визначає сутність поняття «свобода» «Філософський*

словник». Свобода особистостей, об'єднаних національною ідеєю, зумовлює і свободу нації загалом. Але Президент і президентські структури, Уряд, Верховна Рада України сьогодні не створюють усіх можливостей самоздійснення української нації на підставах свободи. Звернімося до конкретних прикладів.

Дані опитування студентів історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка на предмет задоволення рівнем підготовки до майбутньої роботи в школі дали вражаючі результати. 59,6% опитаних заявили, що вони не відчувають змін на краще у викладанні, в організації навчального процесу, у ставленні до них як особистостей. Динаміка повного задоволення навчанням виявилася такою: 1 курс – 25%, 2 курс – 17%, 3 курс – 23%, 4 курс – 12%, 5 курс – 0%. На запитання «Чи відчуваєш зміни у викладанні предметів?» відповідь «так» дали 63% (1 курс), 33% (2 курс), 25% (3 курс), 26% (4 курс) і 0% (5 курс) студентів. 50% (1 курс), 40% (2 курс), 50% (3 курс), 52% (4 курс), 53% (5 курс) студентів цього факультету на запитання «Що необхідно змінити у викладанні?» відповіли: «Необхідно поважати особистість студента!» Серед причин такого стану справ опитані назвали сухість викладу матеріалу в лекціях, на практичних та семінарських заняттях, недостатність професійного педагогічного спрямування навчальних курсів кожного складника підготовки, відсутність оптимального співвідношення і належного міжпредметного зв'язку та інтеграції між історичними, психолого-педагогічними та методичними дисциплінами. 43% студентів перших-других курсів зазначили, що на заняттях з історичних дисциплін їм «частіше нудно, ніж цікаво», 67% – «читаю на оцінку, а не для душі». Студентів хвилює й те, що для сучасного заняття з історії все ще характерна перенавантаженість фактичним матеріалом, брак естетичного критерію, значна затеоретизованість, недостатня практична спрямованість форм роботи, одноманітність, відсутність проблемних питань, нетрадиційних форм роботи, вузькість комунікативного поля, те, що викладачі більшою мірою переказують підручник, тощо. Прикро, що це стосується не лише Сумського педуніверситету, а й більшості ВНЗ України...

Щоб забезпечити самоздійснення нації повною мірою, необхідно, по-перше, рішуче звільнитися від тягара московсько-комуністичного минулого і, по-друге, добре знати історію національних духовних, історичних, соціальних, політичних, ідейних тощо цінностей. Першого ми ще не позбулися, другого ще не маємо. Суцільна пасивність, невіра у свої сили, відсутність почину в розбудові національної держави, зумовлені знеціненням особистості в советському суспільстві, досить відчутно даються взнаки, ско-

вують можливості отієї діяльності відповідно до своїх цілей та інтересів в ім'я майбутнього. Приборканий (але не знищений) колоніальними властями потяг до боротьби за свої права, за свою національну честь і гідність як національна цінність у нас лише прокидається.

Насамперед не маємо національно свідомої провідної верстви, не маємо чіткого розуміння того, що необхідно робити вже сьогодні, вже зараз. Відсутність науково обґрунтованої та довгострокової програми розвитку національної економіки на національних-таки підставах, на підставах націократії зумовила безладдя і в економічному житті. Село сьогодні поставлене на грань остаточного знищення. Його безперспективність – очевидна. Молодь залишає землю своїх батьків, дідів і прадідів, шукає кращої долі в містах чи то чужоземних країнах, поросли бур'янами колись родючі поля, знищене тваринництво. До чиїх рук потрапили і потрапляють ті землі сьогодні? Хто і як буде господарювати на них завтра? На ці запитання високовідповідальні державні мужі не дали і не дають чіткої відповіді. Отут би й нагадати Президентові, Главі Уряду, так званим народним депутатам про відповідальність за невиконані передвиборні програми! Так ні – мовчимо та, як говорив Т. Шевченко, «мовчки чухаєм чуби».

На цьому тлі гасло націократії «Держава вище класів і партій!», принципи націократії в управлінні державою набирають особливої гостроти і значущості, потребують неухильного та послідовного здійснення. Але для цього потрібна воля. Той само «Філософський словник» визначає волю як «здатність людини мобілізувати і цілеспрямувати свої психічні та фізичні сили на розв'язання завдань, що постають перед її діяльністю і вимагають свідомого подолання суб'єктивних і об'єктивних труднощів та перешкод», як «одну з сутнісних сил людини» [25, с. 87]. Які ж суб'єктивні і об'єктивні труднощі та перешкоди маємо подолати, щоб організувати свої сили на виконання поставлених історією перед українською нацією завдань? Насамперед, позбутися страху, загнаного попередньою системою в кістки і породженого ним пристосування, лінивства, лукавства та нерішучості, надмірної витриманості в ставленні до політичної охлократії, докласти всіх зусиль, щоб не допустити діяльності державних структур на отих само московсько-комуно-кадебістських принципах у новій, уже незалежній Україні, здійснити їх оновлення національно свідомими кадрами. Тоді не вони, а династії Симиренків, Харитоненків, Терещенків будуть правити нам за взірць господарювання. Тоді й повернемося до принципів націократії, тобто створення державою усіх умов для повнокровної, широкомасштабної господарської діяльності досвідченого, національно свідомого виробника,

наслідки якої оцінюватимуться народом і державою не по галасливих, нахабних обіцянках, а за високим, забезпеченим рівнем життя найширших верств населення. То – єдиний шлях до порятунку нашої національної економіки, отже, й нашої держави. Тоді до її керма придуть не різного штибу партократи, політичні авантюристи, а націократи. Вони й примножать звичаї національного господарювання, сформовані представниками провідної національної економічної та соціально-політичної верстви. Ось саме тут нам і потрібні ідеї Д. Донцова, аби накинати їх суспільству, вести за собою маси, організувати їх на дієву, наступальну роботу по розбудові нації.

Усе це ми рішуче маємо протиставити економічній та духовній розрусі, повальному і цілеспрямованому ворожими нам силами наступу споживацтва, морального розтління, які намагаються видати нам за європейський рівень культури, насправді ж – звернути становлення і розвиток нації з її природного шляху, штовхнути її в прірву. Отже, невідкладним, першочерговим своїм завданням маємо: 1) чітко визначити систему і сформулювати зміст таких цінностей, 2) покласти на цих підставах початок не уявного, а таки дійсного ідейного та духовно-світоглядного очищення нації від пережитків більшовизму, від усього супротивного нашому поступуванню, що веде українство до повного краху, до повного винародовлення, а відтак і до втрати державної незалежності і 3) вказати органам державної влади, вищому керівництву держави, усім прошаркам і верствам українського народу на природні, тобто національні підстави виходу зі становища, що склалося, й подальшого історичного, економічного, соціального, духовного та політичного поступування нації, зобов'язати їх до відповідальності та виконання своїх обов'язків перед українським народом, українською нацією, українською історією та українським майбутнім.

Література

1. Бочковський О. Вступ до націології / Ольгерт Бочковський – К. : Генеза, 1998. – 144 с.
2. Вассиян Ю. До головних засад націоналізму / Юліан Вассиян // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 76–84.
3. Велесова книга. Волховник. – К. : Такі справи, 2002. – 367 с.
4. Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси / Н. М. Гальковский. – Харьков : Епархиальная типография, 1916. – Т. 1. – 700 с.
5. Грабовський П. Вибрані твори : [у 2 т.] / Павло Грабовський. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 2. – 343 с.
6. Гринів О. Українська націологія : XIX – початок XX століття. Історичні нариси / Олег Гринів. – Львів : Світ, 2005. – 288 с.

7. Гринів О. Українська націологія : від Другої світової війни до відродження держави. Історичні нариси / Олег Гринів. – Львів : Світ, 2004. – 592 с.
8. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / Іван Дзюба. – [Б. м. в.] : Сучасність, 1968. – 263 с.
9. Довженко О. Твори: [у 5 т.] / Олександр Довженко. – К. : Дніпро, 1964. – Т. 1. – 376 с.
10. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини / Дмитро Донцов. – К. : МАУП, 2005. – 568 с.
11. Донцов Д. Твори. Геополітичні та ідеологічні праці / Дмитро Донцов. – Львів : Кальварія, 2001. – Т. 1. – 489 с.
12. Липа Ю. Призначення України / Юрій Липа. – К. : Фундація імені О. Ольжича, 1997. – 268 с.
13. Лук'яненко А. Національна ідея і національна воля / Левко Лук'яненко. – К. : МАУП, 2003. – 296 с.
14. Лук'яненко О. Родоцентрична педагогіка : історико-теоретичні розвідки / Олександр Лук'яненко. – Полтава : Друкарська майстерня, 2008. – 66 с.
15. Міхновський М. Самостійна Україна. Справа української інтелігенції / Микола Міхновський. – К. : МАУП, 2007. – 352 с.
16. Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – 684 с.
17. Ольжич О. Незнаному воякові / Олег Ольжич. – К. : Фундація імені О. Ольжича, 1994. – 432 с.
18. Петлюра С. Статті / упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К. : Дніпро, 1993. – 341 с.
19. Петров В. Передхристиянські релігійно-світоглядні елементи. Генеза народних звичаїв і обрядів / Віктор Петров // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К. : [Б. в.], 1994. – С. 244–249.
20. Петров В. Походження українського народу / Віктор Петров. – Регенсбург : [Б. в.], 1947. – 75 с.
21. Плачинда С. Лебедя. Як і коли виникла Україна / Сергій Плачинда. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – 160 с.
22. Сціборський М. Націократія / Микола Сціборський. – Вінниця : Державна картографічна фабрика, 2007. – 112 с.
23. Українські народні думи. Том перший корпусу [Тексти №№ 1–3 і вступ Катерини Грушевської]. – Харків : Державне вид-во України, 1924. – 349 с.
24. Українські цінності як основа державної нації. Дискусія // Визвольний шлях. Суспільно-політичний, науковий та літературний місячник. – Кн. 1–3. Січень–березень, 2008. Річник 61. – С. 280–283.
25. Філософський словник / за заг. редакцією В. І. Шинкарука. – 2-ге вид. – К. : Головна ред. Української Радянської Енциклопедії, 1986. – 799 с.
26. Франко І. Українці / Іван Франко // Збір. тв. : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 162–193.
27. Церкви Гадацького повіту Полтавської губернії. Покровська церква села Семенівки. Книга народжених, одружених та померлих за 1905–1912, 1919–1920 рр. // Державний Архів Сумської області. Фонд 1185, оп. 2, арх. номер 126. – 73 листи.
28. Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. Шлемкевич. – Нью-Йорк : [Б. в.], 1954. – 160 с.
29. Шлемкевич М. Душа і пісня / М. Шлемкевич // Українська душа : [зб. наук. пр. ; відп. ред. доктор філософ. наук В. Храмова]. – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 97–112.
30. Штепа П. Московство, його походження, зміст, форми й історична тяглість / Павло Штепа. – 5-те вид. – Дрогобич : Відродження, 2005. – 411 с.